

**МАНСУУРУУЛАХ БОЛОН СЭТГЭЦЭД НӨЛӨӨЛӨХ БОДИСТОЙ ХОЛБООТОЙ
ГЭМТ ХЭРГЭЭС УРЬДЧИЛАН СЭРГИЙЛЭХ, ТАСЛАН
ЗОГСООХ, ШИЙДВЭРЛЭХ АРГА ЗАМ**

Рагчаасүрэнгийн Баярмагнай
ДХИС-ийн Гүйцэтгэх ажлын тэнхимийн
багш, докторант, цагдаагийн ахлах дэслэгч

Мансууруулах сэтгэцэд нөлөөт бодисын хууль бус эргэлттэй тэмцэх, энэ төрлийн гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх, таслан зогсоох асуудалд анхаарлаа хандуулахыг цаг үе биднээс шаардаж байна.

Мансууруулах бодис гэдэгт Монгол Улсын хууль тогтоомж , олон улсын гэрээ хэлэлцээр, тухайлбал 1961 оны мансууруулах бодисын тухай НҮБ –ын Нэгдсэн Конвенцийн дагуу тус улсын нутагт хяналтад байлгавал зохих байгалийн болон нийлэгжүүлсэн бодис, бэлдмэл болон ургамлыг ойлгоно.

Сэтгэцэд нөлөөлөх бодис гэдэг нь Монгол Улсын хууль тогтоомж , олон улсын гэрээ хэлэлцээр, тухайлбал 1971 оны Сэтгэцэд нөлөөлөх бодисын тухай НҮБ-ын Конвенцийн дагуу тус улсын нутаг дэвсгэрт хяналтад байлгавал зохих байгалийн болон нийлэгжүүлсэн бодис, бэлдмэл юм.¹

НҮБ-ын мансууруулах бодист хяналт тавих Олон улсын хороо нь эмнэлгийн болон шинжлэх ухааны зорилгод шаардлагатай тэр хэмжээгээр нь л мансууруулах бодисыг тарьж ургуулах, үйлдвэрлэх, бэлтгэх, ашиглах явдлыг хязгаарлахын тулд байгуулагдсан, Түүнчлэн, тус Хороо нь мансууруулах бодисыг хууль бусаар тарьж ургуулах, үйлдвэрлэх, бэлтгэх, эргэлтэд оруулах, ашиглахын эсрэг үйл ажиллагаа явуулдаг.

Мансууруулах бодист хяналт тавих талаархи НҮБ-ын Хөтөлбөрт² /1990 он/ НҮБ-аас авч хэрэгжүүлэх бүх арга хэмжээ тусгагдсан бөгөөд мансууруулах бодисын хууль бус эргэлт, хэрэглээтэй тэмцэх талаар байгуулагдсан олон улсын хэлэлцээрт дараахи үндсэн баримт бичиг хамаарна, Үүнд;

1. НҮБ-ын "Мансууруулах бодисын тухай" 1961 оны Нэгдсэн конвенци³. "Мансууруулах бодисын тухай" 1961 оны Нэгдсэн конвенцид засвар, өөрчлөлт оруулах тухай" 1972 оны Протокол.

Энэ Конвенцийн 1 дүгээр зүйлд мансууруулах бодис болон түүний хууль бус эргэлтийн тухай ойлголт⁴ тусгагдсан нь мансууруулах бодисын борлуулалтыг хууль ёсны ба хууль бус гэж зааглах нөхцөлийг бүрдүүлнэ.

UNODC буюу НҮБ-ын Мансууруулах бодист хяналт тавих албаны тодорхойлсоноор мансууруулах сэтгэцэд нөлөөт бодисыг үндсэн 4 зүйл анги болгон авч үздэг. Үүнд:

- Cocaine /Кокайн/
- Heroin /Геройн/
- Cannabis /Каннабис/
- Amphetamine /Амфетамин буюу шахмал эм/ гэсэн байдлаар ангилсан байдаг.

НҮБ-ын Мансууруулах бодис, гэмт хэрэгтэй тэмцэх албанд дараах төрлийн мансууруулах бодисыг хэрэглэж байгаа дүн мэдээ байна.

- Каннабис хэрэглэдэг -166.5 сая хүн
- Амфетамин төрлийн сэргээх үйлчилгээтэй бодис хэрэглэгч -33.7 сая хүн
- Экстази -24.7 сая хүн
- Опиум -16.5 сая хүн
- Геройн -12 сая хүн
- Кокайн -16 сая хүн тус тус бүртгэгдсэн байна.

Монгол улсад дээр дурьдагдсан мансууруулах төрлийн бодисуудаас героиноос бусад төрлийн бодис хэрэглэгдэж байна.

Гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдийг 3 хэсэгт хувааж болно:

¹ С.Нарангэрэл “Монгол Улсын эрүүгийн эрх зүй”, тусгай анги, УБ, 1998, 288 дахь тал

² UN Programme on drug control, 1990

³ UN United Convention on narcotic drugs, 1961

⁴ Дурьдсан конвенци, р.5

1.Мансууруулах буюу сэтгэцэд нөлөөлөх бодис хэрэглэдэггүй боловч түүнтэй холбогдолтой гэмт үйлдэл хийсэн этгээд

2. Мансууруулах буюу сэтгэцэд нөлөөлөх бодис байнга хэрэглэдэг бөгөөд түүнийг хууль бусаар бэлтгэн, тараах үйлдэл хийсэн этгээд

3. Мансуурсан үедээ гэмт хэрэг үйлдсэн этгээд

Энэхүү ангилал нь мансууруулах буюу сэтгэцэд нөлөөлөх бодисын хууль бус наймаа эрхэлж буй этгээдэд эрүүгийн хариуцлага, ялыг ялгамжтай оногдуулахад чухал ач холбогдолтой. Тодорхой тохиолдолд мансуурах донтой этгээдэд эмнэлгийн чанартай албадлагын арга хэмжээ авах шаардлага гардаг /Монгол Улсын Эрүүгийн хуулийн 65 дугаар зүйл/

Мансууруулах буюу сэтгэцэд нөлөөлөх бодисыг хууль бусаар борлуулах гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдэд хүлээлгэх хариуцлагын хэр хэмжээ, шинж чанарт нөлөөлөх байдлыг Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн 80.4-т заасны дагуу нотлоход эрүүгийн эрх зүйн хоёр ч хэм хэмжээ тодорхой нөлөө үзүүлнэ. Энэ нь эрүүгийн хариуцлагыг хөнгөрүүлэх, хүндрүүлэх нөхцөл байдал юм. Хууль тогтоогч Монгол Улсын Эрүүгийн хуулийн 192 дугаар зүйлийн 3 дахь хэсэгт “онц их хэмжээгээр, насанд хүрээгүй хүн оролцуулж, онц аюултай гэмт хэрэгтэн, давтан, урьдчилан үгсэж тохиролцсон буюу зохион байгуулалттай бүлэг, гэмт бүлэглэл үйлдсэн” бол хариуцлагыг хүндрүүлэхээр тогтоожээ.

Онц их хэмжээгээр үйлдсэн гэдгийг Монгол Улсын Эрүүгийн хуулийн 29 дүгээр зүйлд заасан хэмжээ, Улсын дээд шүүхийн тайлбар болон шинжээчийн дүгнэлтийг үндэслэн тогтооно. Тэгэхдээ мансууруулах буюу сэтгэцэд нөлөөлөх бодисын тоо, хэмжээнээс гадна тэдгээрийн бие организмд нөлөөлөх хүчин чадал, төрөл зүйлийг харгалзан үзэх шаардлагатай. Гадаадын зарим улс орон тухайлбал ОХУ –ын шүүхийн практикаас үзэхэд, марихуан хатаасан 0.1-100 гр гаагүй 0.05-2.5 кг, гашиш /анаша/ 0.1-100 гр: каннабисын давирхай 40 гр хүртэл: гашишын тос 0.05-50 гр: хар тамхи 0.1-10 гр: морфин 0.01-1 гр: героин 0.005 гр: кодеин 0.2-10 гр: промедол 0.03-3 гр: фенимин 3 гр хүртэл: омнопол 0.03-1 гр: пераитин 1.5 гр хүртэл: ноксирон 1.5-25 гр: эфедрон 0.02-3 гр: кокаин 0.01-1 гр: метадон /фенадон/ 0.01-1 гр хүртэлхийг онц их хэмжээнд оруулан тооцсон байна.⁵

Мансууруулах буюу сэтгэцэд нөлөөлөх бодисыг хууль бусаар борлуулах гэмт хэргийг гол төлөв зохион байгуулалттай бүлэг, гэмт бүлэглэл үйлддэг учраас Монгол Улсын Эрүүгийн хуулийн 36 дугаар зүйлд заасан зохион байгуулалттай бүлэг, гэмт бүлгийн шинжийг илрүүлэн нотолбол зохино. Ингэхдээ бүлгийн бүрэлдэхүүн гүйцэтгэгчид болон бүлгийн зохион байгуулагч, удирдагчийг тогтоох хэрэгтэй.

Монгол улсын хууль, эрх зүйн орчинд Мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөт бодисын эргэлттэй холбоотой асуудлыг зохицуулахаар 2002 оны 11 сарын 28 ны өдөр "Мансууруулах эм, сэтгэцэд нөлөөт бодисын эргэлтэнд хяналт тавих тухай хууль", 2002 оны шинэчлэн найруулагдсан Эрүүгийн хуульд холбогдох зүйл заалтуудыг оруулан батлан гаргасан нь нэн чухал байгаа боловч, хэрэгжиж буй хууль, эрх зүйн актуудад хэрэглэгдэж байгаа хуулийн нэр томъёоны оноолт нь нэгдсэн бус, агуулгын хувьд зөрүүтэй байгааг нэг мөр тусган ойлгох шаардлага зүй ёсоор тулгарч байна. Жишээ нь: ..” мансууруулах зүйл” , ...“хар тамхи, мансууруулах буюу хордуулах бодис” ,...“мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх эм, бэлдмэл, бодис” ,...“мансууруулах, сэтгэц нөлөөт эм” ..“ мансууруулах ундааны зүйл” “мансууруулах болон сэтгэц заслын бодис.” ...гэх зэрэг үг хэллэгүүдээр орсон нь дээрхи нэр томъёоны асуудал нэг мөр шийдвэрлэгдээгүй байгааг харуулж байна. Мөн хуулиудад суугдсан “ хар тамхи” гэдэг үг нь монгол хэлний тайлбар толь, хууль зүйн тайлбар толиудад “намуу цэцгийн буурцагнаас гаргаж авсан шингэн зүйл”, “опиум” гэсэн үгээр тусгагдсан одоо үед хэрэглэгддэг мансууруулах зүйлс, сэтгэцэд нөлөөт эм, бэлдмэл бодисуудыг илэрхийлэх нь учир дутагдалтай юм.⁶

Мансууруулах, сэтгэцэд нөлөөт бодис түүний түүхий эдийг улсын хилээр хууль бусаар тээвэрлэн оруулж буй арга замуудын талаар:

⁵ “Практика Верховного Суда Российской Федерации по уголовным делам за 1992-1994 гг”, с.45

⁶ Баярмагнай.Р. “Мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодисыг хууль бусаар борлуулах гэмт хэргийг ГТА-р илрүүлэх ажиллагаа” сэдэвт магистрын дипломын ажил., 2009 он.,

1. Төрөл бүрийн бараа таваар, эд зүйл дотор нуух байдлаар оруулж ирж байна. Ингэхдээ уг бодисын овор хэмжээ төдийлөн их биш байдагтай холбоотойгоор ямар ч зүйлийн бараа тавааран дотор нуугаад оруулаад ирэх бүрэн боломжтой юм.
2. Улсын хилээр эд зүйлс оруулж ирэхдээ тухайн эд зүйлсийнхээ нэр, тоо хэмжээ зэргийг өөрчлөн бичиж гаалийн мэдүүлийг хуурамчаар үйлдэн оруулж ирдэг явдал нь мансууруулах, сэтгэцэд нөлөөт бодис, Монгол улсын бүртгэлд бүртгэгдээгүй, онгол улсын стандартад нийцэхгүй, чанарын баталгаажилт хийгдээгүй хуурамч эм, эмнэлгийн хэрэгсэл, түүний түүхий эдийг оруулж ирэх нэг арга хэлбэр нь болж байна.
3. Мөн энгийн анзаарагдахгүйгээр баглаж боосон овор хэмжээ багатай мансууруулах бодисыг биедээ болон хувцас, цүнхнийхээ халаасанд хийн оруулж ирэх.
4. Мансууруулах, сэтгэцэд нөлөөт бодис, түүний түүхий эдийг тодорхой нэг эд зүйлээр орлуулан хийж байдлаар нэвтрүүлж болох талтай. Тухайлбал: Гадуур болон дотуур хувцасны товчин дотор хийх, мөн бохь, чихэр гэх мэт хүнсний бүтээгдэхүүний оронд мансууруулах бодис орлуулж хийх, хөвөнтэй куртки, өдөн куртки гэх мэт овор хэмжээ ихтэй хувцасны дотор талаар зулсан байдалтайгаар хийх, гутлын ул, өсгий зэрэг төрөл бүрийн хувцсан дотор нуух байдлаар улсын хилээр оруулж ирэх, их хэмжээний гар утас оруулж ирж буй ченжүүд гар утасны ар талынх нь тагны дотор талд нь мөн батарейных нь дор нуух зэрэг арга замаар улсын хилээр хууль бусаар оруулж ирэх.
5. Давхар оруулагатай өмдний тэлээний дотор нь хэсэг утсыг нь ханзлаад чихэж хийх, эсвэл бүрэн задлаад мансууруулах бодисоо тараан байрлуулан дахин оёж өөрийн өмсөж буй өмдөндөө тэлээгээ хийх байдлаар
6. Барилгын материалыг БНХАУ-аас их хэмжээтэйгээр оруулж ирэх болсонтой холбоотойгоор төрөл бүрийн лаазтай будаг, азатон, эмульс гэх мэт зүйлс дотор нууж оруулж ирэх зэрэг арга замууд байна.

НУУХ АРГУУД

- Тээврийн хэрэгсэлд
- Ачаа, бааранд
- Хүний биед
- Шуудан элгээмж, захидал

Гэмт хэрэг үйлдэх үедээ хэрэг хариуцах чадваргүй байсан этгээдийг эрүүгийн хариуцлагаас чөлөөлж тухайн этгээдийн сэтгэцийн байдал, гэмт хэргийн нийгмийн аюулын шинж байдлыг харгалзан нийгэмд аюултай байвал “Эмнэлгийн чанартай албадлагын арга хэмжээ” гэдгээс өөр хүмүүнлэг нэртэй арга хэмжээг зохих байгууллага авах эрх зүйн үндсийг холбогдох хууль тогтоомжинд тусгах нь зүйтэй.

Гүйцэтгэх ажлын шугамаар олж авсан баримт сэлт мэдээллийг нотлох баримт болгох эрх зүйн зохицуулалтыг нягтлан судлавал:⁷

- ✓ Зөвхөн эрүүгийн хэрэг үүсгэсний дараа Гүйцэтгэх ажил явуулна.
- ✓ Прокурорын зөвшөөрлөөр явуулах Гүйцэтгэх ажлын арга хэмжээний үндсэн дээр олж авсан баримт сэлт мэдээлэл нь зөвхөн нотлох баримтын хэмжээнд үнэлэгдэх
- ✓ Хуульд заасан үндэслэл журам нөхцлийн дагуу явуулсан байх шаардлагатай байна.

Энэ нь Гүйцэтгэх ажлын хүч, техник хэрэгсэл хэрэглэх хуульд заасан үндэслэл нь байгаа гэж үзсэн ч гүйцэтгэх ажлын тодорхой арга, хэрэгсэл ашиглаж баримт сэлт мэдээлэл цуглуулах илрүүлэх бэхжүүлэх, шалгах нарийвчилсан журам нөхцөл нь өнөөг болтол Гүйцэтгэх ажлын тухай хууль болон ЭБШХ-д баталгаажуулагдаагүй байна.

Иймээс Гүйцэтгэх ажлын тухай хуульд⁸ заасан мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодистой холбоотой гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх таслан зогсоох явцад өөрөөр хэлбэл гэмт хэргийн тухай гомдол мэдээллийг шалгах явцад олж авсан баримт сэлт мэдээллийг мөрдөн байцаагч, прокурор, шүүгч нотлогооны процесст ашиглах хууль зүйн үндэслэлгүй байна.

⁷ ЭБШ хуулийн 79.3-т “Эрүүгийн хэргийн талаар хуульд заасан үндэслэл, нөхцөл, журмын дагуу прокурорын зөвшөөрлөөр явуулсан гүйцэтгэх ажлын арга хэрэгсэл ашиглаж авсан баримт сэлтийг нотлох баримтын хэмжээнд үнэлж болох ба ингэхдээ нотлох баримтыг цуглуулах, бэхжүүлэх үйл ажиллагааны эх сурвалжийг нууцлана.”

⁸ Гүйцэтгэх ажлын тухай хууль- “Төрийн мэдээлэл” эмхтгэлийн 1998 оны 3 дугаарт нийтлэгдсэн.

Түүнчлэн Гүйцэтгэх ажлын тухай хуулийн 23-р зүйлийн 23.5-д “Прокурор гүйцэтгэх ажлын явцад авагдаж, эрүүгийн хэргийн нотлох баримт болгосон баримт сэлтийг хуульд заасан үндэслэл нөхцөл журмын дагуу цуглуулсан эсэхэд хяналт тавина” гэж тусгасан байдаг.

Манай улсын эрүүгийн хууль бусад хууль тогтоомжид мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх эм бэлдмэл бодисыг хууль бусаар бэлтгэх, олж авах, хадгалах, тээвэрлэх, илгээх, борлуулах гэж заасан байхад манай төрийн болон төрийн бус байгууллагууд хар тамхи гэж ярьж заншин хэвшсэн байна. Энэ нь Монгол улсын Эрүүгийн хуульд ийм үг үсэг байхгүй хар ярианы хэллэг бөгөөд төрийн болон төрийн бус байгууллагууд одоог хүртэл хэрэглэсээр байна.

Манай цагдаагийн байгууллагын алба хаагчид мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодис хэрэглэсэн хүнтэй таараад хэрхэн арга хэмжээ авхаа мэдэхгүй бие биелүүгээ түлхэсээр байтал тухайн хүний хэрэглэсэн бодисын үйлчилэх цаг хугацаа өнгөрч байна.

Мөн цагдаагийн байгууллагын алба хаагчидыг мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодисын эсрэг гэмт хэрэгтэй тэмцэх алба хаагчдыг гадаад орнуудын нэгдсэн туршлага, сургалтанд хамруулах. Цагдаагийн байгууллагын алба хаагчидад мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодис хэрэглэсэн хүнийг энгийн аргаар яаж таних, түүнийг ямар албан тушаалтанд хүргэж өгөх, хэрхэн шинжилгээ авах, мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодис хэрэглэсэн тохиодолд хэдий хугацааны дотор цагдаагийн байгууллагын алба хаагч шинжилгээ авах талаар сургалтыг нийт цагдаагийн байгууллагын алба хаагчидад хичээл сургалт оруулах хэрэгцээ шаардлага тулгараад байна.

Манай төрийн болон төрийн бус байгууллагаас мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодисын талаар янз бүрийн ажил арга хэмжээг зохион хэрэгжүүлж байгаа боловч эдгээр эм бэлдмэл бодисын талаар зурагт ном, гарын авлага ТҮ-ийн нэвтрүүлэг ихээр гаргах нь нөгөө талдаа анхан шатны мэдлэггүй хүмүүст сурталчилгаа болж хүрхээс урьдчилан сэргийлэх.

Манай орны хувь мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөт бодисын шинжилгээ авахдаа тухайн хүний биед зүү зоож шинжилгээ авч шинжилгээ хийдэг нь нөгөө талдаа хүний эрхэнд халдаж байгаа асуудал юм. Гадаадын өндөр хөгжилтэй оронд шүлс, нус, цэр, хөлс гэм мэт зүйлээс нь шинжилгээ авч байгааг нэвтрүүлэх шаардлагатай байна. ШШҮТ-ийн шинжээч нар хэрэг бүртгэгч, мөрдөн байцаагч нарын тавьсан асуултанд тийм үгүй гэж хариулдаг бөгөөд өөр нэмэлт асуултанд бие даан хариулт өгөх эрхгүй байдаг. Манай шинжээч нар тухайн хүний биед мансууруулах бодис илэрч байна, илрэхгүй байна гэж хариулж байгаа нь хангалтгүй бөгөөд түүнийг тухайн хүн хэдэн грамм хэрэглэсэн анх удаа юу удаа дараа хэрэглэдэг хүн үү гэдгийг тогтоох шаардлагатай байна.

Монгол улсад мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодисыг шинжилдэг хоёрхон байгууллага байдаг бөгөөд түүний нэг нь Шүүх шинжилгээний үндэсний төвийн лаборатори, Гаалийн ерөнхий газрын лаборатори шинжилгээ хийдэг бөгөөд тэдгээрийн техник нэгэнт хоцрогдсон өнөөгийн цаг үед шаардлага хангахгүй байгаа нь гэмт хэрэгт шалгагдаж буй сэжигтнүүд ял завших, бусдыг тухайн гэмт хэрэгт ухуулга сурталчилгаа хийх, ятгахад хүргэж байна.

Дүгнэлт:

Эдгээр асуудлуудаас хархад Монгол улсад нэгэнт мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодис хэрэглэгч, худалдан авагч, борлуулагч бий болсон байна гэдэг дүгнэлтэнд хүрлээ. Тиймээс энэ төрлийн гэмт хэрэгтэй тэмцэх төрийн болон төрийн бус байгууллагын нэгдсэн бодлого шаардлагатай байна. Монгол Улсын эрүүгийн хууль болон НҮБ-ын конвенцэд мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодис гэж тэмдэглэгдсэн байхад хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл болон ном зохиолд хар тамхи гэсэн нэр томъёог одоо хүртэл хэрэглэсээр байна. Сэдвийн хүрээнд судлан дараахи санал дэвшүүлж байна.

Санал:

- Мансууруулах сэтгэцэд нөлөөт бодисын эргэлттэй холбоотой гэмт хэрэгтэй тэмцэх түүнээс урьдчилан сэргийлэх холбогдох хууль тогтоомжуудад мониторинг үнэлгээ хийж дүгнэлт гаргах. Энэ төрлийн гэмт хэргийг үйлдэгчдэд эрүүгийн хариуцлагыг зөв оновчтой оногдуулж шийдвэрлэх. Цаашид энэ төрлийн гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх эрх зүйн таатай орчинг бүрдүүлэх.
- Мансууруулах сэтгэцэд нөлөөт бодисын эргэлтэд хяналт тавих тухай хуулийн хэрэгжилтэнд хяналт тавих тэмцэх чиг үүрэг бүхий байгууллага албадын үйл

ажиллагаа хийж гүйцэтгэх ажил мэдээлэл солилцох хяналт тавих чиглэлээр нэг бүрчлэн заасан нэмэлт өөрчлөлтийг оруулах.

- ЭБШ хуульд тухайн этгээдийн хэрэглэсэн мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөт бодисын хэмжээг зааж өгөх /Стандарт бий болгох/
- Мансууруулах сэтгэцэд нөлөөлөх бодисын шинжилгээг нус, цэр, хөлс гэх мэт зүйлээс авдаг болох.
- Хар тамхи мансууруулах бодис гэх нэр томъёог нэг мөр ойлгох.
- Мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх бодисын шинжилгээ хийдэг байгууллагуудын тоног төхөөрөмжийг шинэчлэх.
- Цагдаагийн байгууллагын алба хаагчдын дунд нэгдсэн сургалт зохион байгуулах түүний хор уршиг, шалтгаан нөхцөл, тэдгээртэй тэмцэх анхан болон дараагийн шатны арга хэмжээ гэх мэт.
- Ерөнхий боловсролын сургуулуудад энэ төрлийн гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх ажлыг оновтой шуурхай зохион байгуулах шаардлагатай байна.